

BERNARDYŃSKIE SZKOŁY ŚREDNIE NA LITWIE (1782–1843)

Wprowadzenie

Bernardyni jako jedna z prowincji Zakonu Braci Mniejszych, zaistnieli w 1453 r., w wyniku działalności św. Jana Kapistrana, który przybył do Polski na zaproszenie króla Kazimierza Jagiellończyka i kardynała Zbigniewa Oleśnickiego. Celem ich pracy było duszpasterstwo wśród niższych i średnich warstw społecznych. Realizowano je poprzez głoszenie kazań, odprawianie mszy św. i nabożeństw oraz udzielanie sakramentów świętych. Wszelka inna działalność była wówczas postrzegana jako drugorzędna.

W okresie niewoli narodowej zakonnicy podjęli również inne prace. Była to przede wszystkim działalność nauczycielska, społeczna i patriotyczna, m. in. w szkołach bernardyńskich, udział w zrywach wolnościowych i powstaniach oraz piśmiennictwo teologiczno-ascetyczne.

Działalność szkolna bernardynów w latach 1782–1843 stanowi ważne zagadnienie w historii prowincji. Problem ten nie ma dotąd opracowania monograficznego. Daty ramowe owej działalności wyznaczyły wydarzenia historyczne, bowiem o bernardyńskiej działalności w szkołach średnich na Litwie możemy mówić tylko w latach 1782–1843. Jej początek to otwarcie szkoły w Bienicy, jej zmierzch nastąpił wraz z represjami ze strony władz zaborczych po powstaniu listopadowym, w którym zakonnicy brali czynny udział.

Wartościową próbą ujęcia naszego tytułowego zagadnienia stanowi opracowanie Kajetana Grudzińskiego i Aleksego Dębowskiego pt. *Działalność oświatowa*, które zostało zamieszczone w cz. 3 pracy zbiorowej pod red. J. R. Bara pt. *Zakony św. Franciszka w Polsce w latach 1772–1970*. Działalność oświatowa została tam przedstawiona dość ogólnie, bez uwzględnienia sytuacji społecznej i politycznej. Wspominano jedynie o polityce władz zaborczych negatywnie nastawionych do wszelkiej tego typu działalności. Ks. Kamil Kantak – historyk bernardynów – w obszernym dziele pt. *Bernardyni polscy*

wspomina krótko o działalności oświatowej zakonników. Krótkie informacje i wiadomości znajdujemy też w opracowaniach ks. H. E. Wyczawskiego – *Klasztory bernardyńskie*, trzeci tom: *Bernardyni polscy, Słownik Polskich Pisarzy Franciszkańskich*. Chociaż informacje posiadają charakter encyklopedyczny, niemniej dla naszego problemu mają duże znaczenie. Źródłową warstwę przedstawionego tutaj opracowania stanowią akta wizytacyjne, zapiski pamiętnikarskie, sprawozdania szkolne i różne wykazy. Do najcenniejszych należą: *Dowody rocznych postępów uczniów, Treści nauk na publiczny egzamin oraz Wykład materii*. Wszystkie te materiały znajdują się w Archiwum Prowincji Bernardynów w Krakowie.

W artykule ukazano funkcjonowanie bernardyńskich szkół średnich na Litwie oraz ich programy naukowe. Brak dostatecznej bazy źródłowej nie pozwala wyczerpująco opisać sylwetek nauczycieli-bernardynów i ich przygotowania pedagogicznego. Niewiele można powiedzieć o internatach i stancjach, w których mieszkali uczniowie, o opiece nad nimi, o finansowaniu szkół itp. Przez analogię możemy jednak przyjąć, że bernardyni litewscy, podobnie jak ich współbracia w szkołach na innych terenach, nie tylko uczyli młodzież, ale także byli jej wychowawcami i duszpasterzami. Sami też zapewne finansowali powstające przy klasztorach szkoły, z wydatną pomocą licznych dobrodziejów. Warto też powiedzieć, że przyklasztorne szkoły bernardyńskie w prowincji litewskiej nie były szkołami elitarnymi, jak np. szkoły pijarów czy jezuitów. Zachowane materiały i w tym względzie są skąpe, ale można z nich wnioskować, że uczyła się tam młodzież zarówno pochodzenia szlacheckiego, jak też mieszczańskiego i chłopskiego.

1 Uwarunkowania działalności szkół

Na tle głębokiej dezintegracji państwa w drugiej połowie XVIII w. zarysowały się cztery modele życia i kultury: magnacki, szlachecki, mieszczański i chłopski¹. Magnacki sposób życia koncentrował się na ucztach. Poprzez bogate uczyt pokazywano własne bogactwo i możliwości, co nie było bez znaczenia przy jednaniu sobie przychylnych ludzi w rozgrywkach politycznych i majątkowych. Szlachta była znacznie mniej otwarta. Liczyła się nade wszystko złota wolność szlachecka jako fundament bytu szlacheckiego. Zainteresowania ówczes-

¹ A. Czubiński, J. Topolski, *Historia Polski*, Wrocław 1988 s. 207.

niego szlachcica nie wybiegały poza własny folwark, zaś jego potrzeby kulturalne były skąpe. Rozczytywano się w broszurkach o treści religijno-dewocyjnej i ulubionych kalendarzach. Mieszczanie chętnie naśladowali szlachtę w sposobie ubierania się, zwyczajach, manierach, jednakże prezentowali odmienny styl życia, który był skoncentrowany na działalności gospodarczej. Stan chłopski pozbawiony wszelkich praw, wykorzystywany bezlitośnie przez panów, żyjący w skrajnym ubóstwie – przedstawiał posepny obraz swojej klasy, której jedynym istotnym zajęciem było odrabianie pańszczyzny. niesprawiedliwość ta prowadziła do izolowania się i zamykania ludności wiejskiej przed innymi stanami².

Szkolnictwo w drugiej połowie XVIII w. też przeżywało regres. Nie dawało ono gwarancji nowoczesnego wykształcenia. Szkoła ówczesna oparta na starych programach i metodach nauczania domagała się reform³. Prym w nauczaniu w Polsce wiodły wtedy dwa zakony – jezuita i wzorujący się na nich pijarzy.

W tym okresie nastąpiło również rozwiązanie zakonu jezuitów przez papieża Klemensa XIV w 1773 r. – co załamało system szkolnictwa średniego w kraju⁴. Napiętą sytuację wykorzystał podkanclerzy litewski Joachim Chreptowicz, który przedstawił na sejmie, zbranym w celu zatwierdzenia pierwszego rozbioru, projekt przejęcia przez państwo szkół i dóbr pojezuickich i utworzenie magistratury oświatowej pod nadzorem państwa. Projekt ten nie spotkał się z przyjęciem ze strony szlachty. Nie przekonywał szlachty, nie znalazł uznania ani w sejmie ani w społeczeństwie. Ostatecznie jednak górę wziął zdrowy rozsądek i ustawą sejmową z 14 października 1773 r. została powołana do życia pierwsza w skali światowej państwowa i świecka władza szkolna, powołana przez ciało ustawodawcze i przed nim jedynie odpowiedzialna – Komisja Edukacji Narodowej⁵.

² Tamże, s. 208; A. Brückner, *Dzieje kultury polskiej*, t. 2, Kraków 1930 s. 413.

³ S. Litak, *Kościół w Polsce w okresie oświecenia do 1795 roku*, w: *Historia Kościoła*, red. L. J. Rogiera, t. 4, Warszawa 1987 s. 436, 439.

⁴ Ł. Kurdybacha, M. Mitera-Dobrowolska, *Komisja Edukacji Narodowej*, Warszawa 1973 s. 43; J. Hajjar, *Wiek oświecenia i rewolucja francuska 1715–1800*, w: *Historia Kościoła*, t. 4 s. 76; P. P. Gach, *Kasaty zakonów w Europie pod koniec XVIII wieku*, w: *Z badań nad dziejami zakonów i stosunków wyznaniowych na ziemiach polskich*, red. E. Wiśniowski, Lublin 1984 s. 154.

⁵ A. Brückner, *dz. cyt.*, t. 3 s. 295; P. P. Gach, *Kasata zakonów w Europie pod koniec XVIII wieku*, s. 160; O. Halecki, *1000 lecie Polski katolickiej*, Rzym 1966 s. 429; S. Wołoszyn, *Dzieje wychowania i myśli peda-*

Komisja musiała wypracowywać sposób działalności, bowiem nie było żadnych doświadczeń w tej dziedzinie. Szczególną uwagę zwróciła na szkoły średnie i elementarne⁶. Jednakże nie mogła zaradzić wszystkim potrzebom i liczyła na pomoc zakonnej kadry nauczycielskiej. Brakowało przede wszystkim wykształconych nauczycieli świeckich oraz funduszy na rozwinięcie szerokiej działalności szkolnej. Wtedy to Komisja zaapelowała do zakonów, by otwierały przy klasztorach szkoły elementarne⁷. Należy wziąć pod uwagę trudne dla zakonów czasy oświecenia, w których coraz głośniej stawiano pytania o sens ich istnienia. Niektóre spośród nich, obawiając się kasaty, poprzez pracę na polu szkolnictwa i wychowania mogły wykazać się użyteczne. Prowincjał bernardynów litewskich ostrzegał bernardynów: *W tych czasach kiedy zakonnicy są na uściech wszystkich, żeby się nie zdali niepożyteczni lub leniwi*⁸. Także nuncjusz Giuseppe Garrampi uspokajał bernardynów, aby nie bali się *reformy zakonów*⁹. Zachęcał ich też gorąco, by wykazali się działalnością nauczycielską. Prosił ich o dokładny wykaz, ilu zakonników byłoby zdalnych do tego rodzaju pracy. Dodatkowym motywem otwierania szkół zakonnych było zakładanie i przyjmowanie parafii, co łączyło się z obowiązkiem prowadzenia szkoły parafialnej¹⁰.

gogicznej w zarysie, Warszawa 1964 s. 225; Z. Zielińska, *Ostatnie lata pierwszej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1986 s. 22; M. Klimowicz, *Literatura stanisławowska wobec sarmatyzmu i oświecenia*, w: *O literaturze polskiej*. Materiały. Zebrał i opracował A. Z. Makowiecki, Warszawa 1974 s. 91; Z. Libera, *Oświecenie*, w: *Literatura polska od średniowiecza do pozytywizmu*, red. J. Z. Jakubowski, Warszawa 1979 s. 249; B. Kryda, *Komisja Edukacji Narodowej*, w: *Słownik literatury polskiego oświecenia*, red. T. Kostkiewiczowa, Wrocław 1977 s. 275.

⁶ S. Kot, *Historia wychowania*, t. 2, Lwów 1934 s. 77.

⁷ K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 2, 1572–1795–1932, Lwów 1933 s. 516.

⁸ *Tamże*, s. 510.

⁹ A. Wojtkowski, *Szkolnictwo katolickie dla świeckich*, w: *Księga 1000-lecia katolicyzmu w Polsce*, red. M. Rechowicz, cz. 3, Lublin 1969 s. 77. — „Reforma zakonów” miała polegać na likwidacji zakonów, które nie wykazują się przydatnością społeczną.

¹⁰ D. Synowiec, *Franciszkanie w Polsce w latach 1772–1970*, w: *Zakony św. Franciszka w Polsce w latach 1772–1970*, red. J. R. Bar, cz. 2, Warszawa 1978 s. 113; E. Jabłońska-Deptuła, *Zakony franciszkańskie w Polsce na przełomie XVIII i XIX wieku (do 1830)*, w: *Z badań nad dziejami zakonów*, s. 175; Ł. Kurdybacha, M. Mitera-Dobrowolska, *Komisja Edukacji Narodowej*, s. 139. Komisja Edukacji Narodowej położyła szczególny nacisk na szkolnictwo elementarne ludowe, co było wynikiem rozpowszechnionego przekonania, że nauczanie podstaw czytania i pisanja, a także elemen-

W ten sposób bernardyni wraz z innymi zakonami włączyli się w nurt pracy oświatowej, odpowiadając pozytywnie na apel Komisji Edukacji Narodowej¹¹. Wszystkie 74 szkoły średnie, jakie istniały na terenie ówczesnej Polski, miały przestrzegać programów nauczania opracowanych przez Komisję Edukacji Narodowej, przy czym 34 szkoły były szkołami akademickimi, tzn. znajdowały się pod kuratelą państwa, zaś pozostałe miały charakter zakładów prywatnych i pozostawały w rękach bazylianów, pijarów, dominikanów, franciszkanów i bernardynów¹².

Pod koniec XVIII stulecia, gdy nastąpił zmierzch niepodległości i później w pierwszej połowie XIX w., bernardyni prowadzili szereg szkół na rozległych obszarach historycznej Polski, we wszystkich swoich prowincjach zakonnych. Ich liczba dochodziła do 45, z czego większość stanowiły szkoły elementarne; średnich było tylko 10. Te ostatnie nazywano podwydziałowymi, powiatowymi lub gimnazjami. Na terenie prowincji małopolskiej bernardynów istniała tylko jedna szkoła elementarna w Opatowie Kieleckim. W prowincji wielkopolskiej prowadzono 8 szkół — w Warcie, Skępem, Przasnyszu, Ostrołęce, Strzegocinie, Kole, Czerniakowie k. Warszawy i w Łowiczu. Wśród wymienionych tylko cztery w pewnych okresach były szkołami średnimi: w Warcie, Skępem, Przasnyszu i Ostrołęce.

Najliczniejsza grupa szkół prowadzonych przez bernardynów (23) znajdowała się w prowincji litewskiej. Były to szkoły w: Traszkunach, Datnowie, Telszech, Mścislawiu, Bienicy, Kretyndze, Wilnie, Budslawiu, Mińsku, Wołożynie, Trokach, Hłusku, Stolimiu, Nieświeżu, Cytowianach, Wielonie, Berezynie, Pińsku, Szumiaczu, Łozowicy, Iwiu, Grodnie i w Oranach. W tej liczbie było pięć szkół na średnim poziomie, a mianowicie: w Traszkunach, Datnowie, Telszech, Mścislawiu i Bienicy.

W prowincji ruskiej tzw. zakordonowej, która w 1816 r. połączyła się z litewską, prowadzono 11 szkół. Wszystkie one były elemen-

tarnych wiadomości wiedzy rolniczej wpłynę dodatnio na podniesienie wydajności pracy. Zorganizowanie jednak tego szkolnictwa było bardzo trudne z wielu przyczyn, m. in. z braku doświadczenia w tej dziedzinie, powszechnej niechęci szlachty do oświaty ludu oraz braku pieniędzy na rozwój tego szkolnictwa. Dlatego Komisja liczyła na dobrą wolę księży parafialnych i zakonnych, którzy by własnymi środkami utrzymywali powstające szkoły. Szkoły miały być oparte na planach i programach Komisji.

¹¹ W. Smoleński, *Przewrót umysłowy w Polsce w XVIII w.*, Warszawa 1949 s. 193–194.

¹² K. Grudziński, A. Dębowski, *Działalność oświatowa*, w: *Zakony św. Franciszka w Polsce*, cz. 3, s. 80.

tarne. Wymieniamy je w kolejności chronologicznej – w Janowie k. Winnicy, Jarmolińcach, Żytomierzu, Cudnowie, Zaslawiu, Dubnie, Warkowicach, Łucku i Brześciu nad Bugiem¹³.

2 Początki szkolnictwa bernardyńskiego na Litwie

Najbardziej efektywną pracę na polu oświatowym i wychowawczym podjęli bernardyni na Litwie¹⁴. Władze prowincji zakonnej św. Kazimierza wydały wiele specjalnych zarządzeń, odnoszących się do szkół jak i pracujących w szkolnictwie zakonników. Nauczanie w szkole nie było w tej prowincji sporadycznym zajęciem nielicznej grupy zakonników, czy pojedynczych klasztorów, ale rozwijało się dość prężnie pod okiem władz prowincjalnych. Przeprowadzając zwyczajną wizytację klasztorów, prowincjałowie wizytowali również istniejące szkoły przyklasztorne. Decydowali w sprawie otwierania nowych szkół, starali się o nauczycieli, a także o ich wykształcenie i uposażenie. Ponadto wydawali zarządzenia, które określały sposób pracy w szkole i relacje pedagogiczne nauczycieli do uczniów. Sprawy szkolne na terenie prowincji litewskiej traktowano bardzo poważnie i przywiązywano do nich duże znaczenie¹⁵.

Na powstanie licznych szkół w prowincji litewskiej bernardynów znacząco wpłynął fakt, że w dniu 24 stycznia 1803 r. utworzono na terenach zabranych Wileńszczyzny, na wzór Komisji Edukacji Narodowej, Wileński Wydział Szkolny. Kuratorem Wydziału został bliski współpracownik cara Aleksandra I, książę Adam J. Czartoryski. Wizytatorem zaś – mianowany przez cara Tadeusz Czacki, który kierował oświatą w guberniach wydzielonych z okręgu wileńskiego. Oni zajmowali się szkolnictwem w całym zaborze rosyjskim¹⁶. Rozwinęli

¹³ Spis szkół bernardyńskich podaje Teodor Wierzbowski w swojej książce pt. *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie za czasów Komisji Edukacji Narodowej*, Kraków 1921 s. 168–228.

¹⁴ K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 2, Lwów 1933 s. 512.

¹⁵ Archiwum Prowincji Bernardynów w Krakowie (dalej cyt. APBK) rps sygn. L–7 II Diarium actorum et scriptorum A. R. P. St Jazowski... iterato ministri provincialis tempore 2–dae omnium conventuum Lithuano–Russiae provinciae visitationis anno Domini 1828 mense Januario compositum captumque scribi, s. 99; APBK rps sygn. L–8 Liber visitationum per A. R. P. Ministrum Provincialem (Provinciae) Lithuaniae ordinis Minorum Observantium absolvendarum... ab anno 1798 mense Octobri, s. 41.

¹⁶ H. E. Wyczawski, *Bernardyni polscy*, t. 3, Kalwaria Zebrzydowska 1992 s. 114; Ł. Kurdybacha, *Oświata w guberniach: podolskiej, wołyńskiej*

wówczas gęstą sieć szkół parafialnych w Łucku i Krzemieńcu. Do tej akcji włączyli się również bernardyni i otwarli wiele szkół przy klasztorach, m. in. w Janowie, Jarmolińcach, Łucku, Żytomierzu, Zaslawiu, Dubnie, Cudnowie, Warkowicach, Janówce i Kustyniu¹⁷.

Książę Adam J. Czartoryski swoją działalnością oświatową wydatnie wpłynął na rozwój szkolnictwa elementarnego na Litwie. Realizował na Litwie założenia Komisji Edukacji Narodowej. Chciał przy tym uzyskać jak największą autonomię dla ziem polskich pod berłem Romanowów. Jednak w 1824 r. musiał ustąpić ze swojego stanowiska, a jego miejsce kuratora wileńskiego okręgu naukowego zajął Mikołaj Nowosilcow, który poprzez politykę represji – szczególnie po powstaniu listopadowym – doprowadził do wielkiego upadku szkolnictwa. Wtedy również zlikwidowano wiele szkół zakonnych¹⁸.

W tym artykule zajęto się pięcioma szkołami średnimi w prowincji litewskiej bernardynów, a mianowicie: w Telszach, Datnowie, Traskunach, Mścislawiu i Bienicy. Szczególną uwagę zwrócono na programy i metody nauczania.

3 Szkoła w Telszach

Klasztor bernardynów w Telszech na Żmudzi został ufundowany przez Pawła Sapiechę w 1624 r.¹⁹ Pod koniec XVIII w. znajdowało się w jego murach zakonne studium teologii moralnej, z czego należy wnioskować, iż mieszkało w tym konwencie kilku zakonników przygotowanych do prowadzenia wykładów. W roku 1793 klasztor tamtejszy podjął się dość trudnego zadania prowadzenia szkoły średniej²⁰. Do jej utworzenia doszło w okolicznościach przypadkowych. Otóż szkoła podwydziałowa w Kretyndze, licząca trzy klasy, założo-

i kijowskiej, w: *Historia wychowania*, red. Ł. Kurdybacha, t. 2, Warszawa 1967 s. 143.

¹⁷ K. Grudziński, A. Dębowski, *Działalność oświatowa*, cz. 3 s. 80; Wołyniak [J. M. Giżycki], *Spis szkół średnich na Litwie i Rusi, zniszczonych przez rząd rosyjski*, w: *Polska w kulturze powszechnej*, red. F. Koneczny, cz. 1, Kraków 1918 s. 416; M. Wołonczewski, *Biskupstwo żmudzkie*. Przełożył M. Hryniewicz, Kraków 1898 s. 149–150.

¹⁸ H. E. Wyczawski, *dz. cyt.*, cz. 3 s. 114; J. Skarbek, *Kościół katolicki na ziemiach polskich pod zaborami 1773–1848*, w: *Historia Kościoła*, t. 4 s. 455.

¹⁹ K. Grudziński, *Telsze*, w: *Klasztory bernardyńskie*, s. 378; M. E. Brenstein, *Telsze. Szkic z dziejów miasta i starostwa*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, R. 30:1902 s. 914.

²⁰ K. Grudziński, *Telsze*, s. 379.

na przez bpa Ignacego Masalskiego, chyliła się ku upadkowi i stała się nieużyteczna. W związku z tym Komisja Edukacyjna w Wilnie podjęła uchwałę, aby szkołę przenieść do Telsz i oddać ją pod zarząd bernardynów. Decyzja w tej sprawie zapadła w dniu 4 października 1793 r. Bernardyni jednak nie byli jeszcze przygotowani do jej prowadzenia. Musieli najpierw wybudować piętrowy budynek szkolny, w którym można by urządzić szkołę. Ponadto trzeba było zakupić szereg pomocy i przyrządów szkolnych²¹. Tęgo rodzaju przygotowania trwały do 1798 r. Koszty pokryte zostały częściowo przez bernardynów, częściowo przez licznych dobrodziejów²². Nauka rozpoczęła się jesienią 1797 r.²³ Pierwszym jej przełożonym został o. Franciszek Pikiell, który miał do pomocy pięciu zakonnych nauczycieli i katechetę. Uczniów w tym roku było 280²⁴.

Naukę w nowej szkole prowadzono zgodnie z programem Komisji Edukacyjnej. Zachował się program nauczania z 1798 r., który nie jest wprawdzie dokładny, ale pozwala zorientować się, co było przedmiotem nauki w poszczególnych klasach. W pierwszej klasie wykładano gramatykę języka polskiego i łacińskiego, naukę chrześcijańską i moralną, początki arytmetyki i geometrii. W klasie drugiej uczono gramatyki polskiej i łacińskiej, geometrii, nauki chrześcijańskiej (zagadnienia wiary i obyczajów chrześcijańskich) i moralnej oraz ogrodnictwa. W klasie trzeciej nauczano geografii, nauki chrześcijańskiej i moralnej, arytmetyki wyższej, rolnictwa, początków prawa naturalnego (tzw. przyrodzonego) i początków prawa politycznego. W klasie czwartej uczono nauki chrześcijańskiej, wymowy, historii politycznej, prawa naturalnego, prawa politycznego, prawa narodowego, geografii, geometrii teoretycznej, początków trygonometrii oraz rysunku. W klasie piątej i szóstej były lekcje fizyki ogólnej, fizyki szczegółowej, logiki, geometrii praktycznej, brylomierstwa, algebry, historii wymowy łacińskiej w oparciu o wypisy w języku łacińskim. Oprócz wymienionych przedmiotów zakonnicy uczyli także we wszystkich klasach języków nowożytnych – francuskiego i niemieckiego. Bernardyni – jak widać z powyższego programu – otwarli w Tel-

²¹ Tamże s. 380; M. E. Brenstein, *Szkoła oo. Bernardynów w Telszach. 1797–1868*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, R. 28:1900 s. 914; J. Bie-liński, *Uniwersytet Wileński. 1579–1831*, Kraków 1893 s. 262; Wołyniak [J. M. Giżycki], *Luźne kartki z przeszłości Telsz*, „Przegląd Powszechny” t. 37:1893 s. 83; M. E. Brenstein, *dz. cyt.*, s. 914.

²² M. E. Brenstein, *dz. cyt.*, s. 915.

²³ M. Wołonczewski, *dz. cyt.*, s. 152.

²⁴ Wołyniak [J. M. Giżycki], *dz. cyt.*, s. 84.

szach szkołę sześcioklasową, a więc wydziałową (powiatową), a nie podwydziałową o trzech klasach, jak np. w Kretyndze²⁵.

Przy końcu roku odbyła się wizytacja szkoły, którą przeprowadził Józef Kossakowski, prezes Wileńskiej Komisji Edukacyjnej. Musiała wypaść dobrze, skoro wizytator wystosował pochwałę dla nauczycieli w Telszach. Napisał: *Komisja Edukacji Publicznej, powierzając Zgromadzeniom zakonnym tak ważną dla Publiczności posługę, jaką jest wychowanie młodzieży, przekonaną była zupełnie, że zgromadzenia te ochoczo poświęcając się na trudną pracę, dołożą wszelkiej usilności, ażeby zaufaniu Jej przyzwoicie odpowiedzieli. Teraz po odbytej wizycie, gdy z raportu W. J. Xiędza Wizytatora uwidoczniła została, że w szkołach powiatowych Telszewskich, dozorowi WW Panów powierzonych, oczekiwanie chwalebłą gorliwością, pilnością i pracą spełnionem zostało, czego postępek uczniów na egzaminach okazany jest dowodem, za rzecz przyzwoitą uznała oświadczyć Im prawdziwe Ukontentowanie Swoje i tym sposobem okazać wdzięczności dowód. Ukontentowanie to Komisji, które teraz WW Panom oświadcza, tym jest większe, że po przełamanym zwyczajnym roku pierwszego trudnościach, większej jeszcze na następne lata z pracy Ich spodziewa się korzyści, o czym Ich cnota, przywiązanie do powołania i miłość publicznego dobra zapewnia. Podpisany Józef Kossakowski Biskup Wileński, Komisji Edukacyjnej Prezes, 16/17 sierpnia 1798 roku*²⁶.

Szkoła w Telszach, jak wynika z zachowanych dokumentów, stała na dobrym poziomie naukowym i organizacyjnym. W ciągu czterech lat zakonnicy zdążyli nie tylko wystawić budynek dla szkoły, skompletować podręczniki i pomoce szkolne, ale również zwerbować i odpowiednio przygotować nauczycieli. Edukację młodzieży od samego początku prowadzono według ustaw i wytycznych przepisów oświatowych. W 1803 r. w szkole nastąpiły pewne zmiany w związku z przekształceniem szkoły Głównej w Wilnie na Uniwersytet i oddaniem mu pod opiekę wszystkich szkół na Litwie²⁷. Wpłynęło to również na zmianę programu szkolnego w Telszach. Prefektem szkoły był wówczas o. Marceлин Gudelowicz, który miał do pomocy pięciu współbraci zakonnych jako nauczycieli²⁸. W tym też roku wprowa-

²⁵ M. E. Brenstein, *dz. cyt.*, s. 916.

²⁶ K. Grudziński, *Telsze*, s. 380.

²⁷ Ł. Kurdybacha, *Rozwój oświaty na Białorusi i Litwie w początkach XIX wieku*, w: *Historia wychowania*, red. Ł. Kurdybacha, t. 2, Warszawa 1967 s. 132.

²⁸ M. E. Brenstein, *dz. cyt.*, s. 916; Wołyniak [J. M. Giżycki], *dz. cyt.*, s. 85.

dzono do szkoły lekcje historii Polski pod nazwą „dzieje narodo-
we”, co równało się historii Polski. W związku z wprowadzeniem
tego przedmiotu, ks. Michał Bohusz generalny wizytator szkół po-
wiedział do o. Gudelowicza: *Nikt nam za złe mieć nie może, że przod-
ków historię młodzieży dzisiaj ukazujemy, by wiedzieli i znali przeszłość
narodu swojego*²⁹. W 1812 r. z powodu wojny przerwano naucza-
nie, pomimo odezwy Józefa Kossakowskiego do nauczycieli w Tel-
szach, aby w tych trudnych chwilach nie przerywali edukacji. Oka-
zało się to jednak niemożliwe. W budynku szkolnym umieszczono
wtedy szpital wojskowy, który był tam do października 1813 r. Za-
konnicy bardzo szybko uporali się z remontem i renowacją budyn-
ku i już na początku listopada tegoż roku rozpoczęła się nauka³⁰.

Każdy rok szkolny kończył się publicznym egzaminem wobec przed-
stawiciela Komisji Edukacyjnej. Zachowane materiały z niektórych
lat pozwalają odpowiedzieć na szereg istotnych pytań związanych z
ówczesną działalnością szkoły, np. o ilość uczniów w poszczególnych
klasach, czego uczono i wymagano, ilu uczyło nauczycieli. I tak w
1817 r. w klasie pierwszej było 59 uczniów³¹, którzy składali publi-
czny egzamin z gramatyki języka polskiego, nauki chrześcijańskiej,
nauki moralnej i geografii³². W klasie drugiej było 29 uczniów³³,
którzy składali egzaminy z gramatyki języka polskiego (gramatyki nar-
odowej), historii biblijnej oraz nauki moralnej, geografii i arytmety-
ki³⁴. Klasa trzecia liczyła 24 uczniów³⁵. Egzamin zdawali z na-
stępujących przedmiotów: nauki moralnej, historii powszechnej, og-
rodnictwa³⁶, zoologii³⁷, matematyki (arytmetyki i geometrii) oraz
z gramatyki języka polskiego (gramatyki narodowej)³⁸. Klasa czwarta
liczyła tylko 7 uczniów³⁹, którzy zdawali egzaminy z prawa natu-
ralnego⁴⁰, fizyki ogólnej, zoologii, botaniki, geometrii⁴¹, trygono-

²⁹ K. Grudziński, *Telsze*, s. 380; M. E. Brenstein, *dz. cyt.*, s. 917.

³⁰ M. E. Brenstein, *dz. cyt.*, s. 918.

³¹ APBK bez sygn. *Dowód rocznego postępu... uczniów w szkole publicznej
powiatowej telszewskiej, utrzymywanej przez xx. Bernardynów, okazany roku 1817*,
Wilno 1817 s. 15.

³² *Tamże*, s. 10–11.

³³ *Tamże*, s. 11.

³⁴ *Tamże*, s. 11–12.

³⁵ *Tamże*, s. 14.

³⁶ *Tamże*, s. 3–4.

³⁷ *Tamże*, s. 5.

³⁸ *Tamże*, s. 7–8.

³⁹ *Tamże*, s. 14.

⁴⁰ *Tamże*, s. 3.

⁴¹ *Tamże*, s. 5, 7.

metrii oraz wymowy⁴². W klasie piątej było 12 uczniów⁴³, którzy
zdawali z prawa politycznego⁴⁴, historii rzymskiej, fizyki szczegó-
łowej, budownictwa⁴⁵, geometrii i algebry oraz wymowy⁴⁶. Wresz-
cie w szóstej i ostatniej klasie było 6 uczniów; zdawali oni egzami-
ny z prawa ekonomicznego, prawa narodów⁴⁷, historii Rosji, Litwy
i Polski, fizjologii roślin⁴⁸, logiki⁴⁹ i wymowy⁵⁰.

W omawianym, 1817 r., naukę w szkole pobierało łącznie 137 uc-
niów. Jednak trzeba dodać jeszcze liczbę uczniów przygotowujących
się do klasy pierwszej, których było 74. Nauczycieli było siedmiu⁵¹.
Prefektem i równocześnie nauczycielem był o. Tymoteusz Węceno-
wicz, który wykładał prawo i historię; o. Gedeon Dementowicz uczył
fizyki; o. Jakub Narkiewicz – literatury polskiej i łacińskiej; o. Kor-
nel Jodziewicz – gramatyki polskiej i łacińskiej, historii biblijnej
Nowego i Starego Testamentu oraz nauki chrześcijańskiej (zagad-
nienia wiary i obyczajów chrześcijańskich); o. Linus Łabanowski pro-
wadził lekcje nauki moralnej, geografii, arytmetyki i języka niemiec-
kiego; o. Dydak Paździerski uczył języka hebrajskiego.

Dane te pozwalają stwierdzić, że szkoła bernardyńska w Telszach
stała na dobrym poziomie, przynajmniej w pewnym okresie jej dzia-
łalności. Świadczyć o tym może również duża liczba uczniów i po-
pularność tej szkoły. W 1819 r. w klasie szóstej było dwóch uc-
niów, w piątej 10⁵², w czwartej 21, w trzeciej 32⁵³, w drugiej 38⁵⁴, a
w pierwszej aż 50 uczniów⁵⁵. Przygotowujących się do klasy pier-
wszej było 75 uczniów⁵⁶. W roku następnym liczba uczniów była
jeszcze większa. W klasie szóstej naukę pobierało 6 uczniów⁵⁷, w

⁴² *Tamże*, s. 9.

⁴³ *Tamże*, s. 3.

⁴⁴ *Tamże*, s. 5.

⁴⁵ *Tamże*, s. 8, 10.

⁴⁶ *Tamże*, s. 13–14.

⁴⁷ *Tamże*, s. 3–4.

⁴⁸ *Tamże*, s. 6.

⁴⁹ *Tamże*, s. 8.

⁵⁰ *Tamże*, s. 10.

⁵¹ *Tamże*, s. 13, 16.

⁵² APBK bez sygn. *Dowód rocznego postępu... uczniów w szkole publicznej
powiatowej telszewskiej, utrzymywanej przez xx. Bernardynów, okazany roku 1819*,
Wilno 1819 s. 16.

⁵³ *Tamże*, s. 17.

⁵⁴ *Tamże*, s. 18.

⁵⁵ *Tamże*, s. 18–19.

⁵⁶ *Tamże*, s. 19–20.

⁵⁷ APBK bez sygn. *Treść nauk na publiczny egzamin w szkole publicznej*

piątej 15⁵⁸, w czwartej 24⁵⁹, w trzeciej 31⁶⁰, w drugiej 44⁶¹, w pierwszej 32⁶², zaś przygotowujących się do klasy pierwszej 75⁶³. Właśnie w tym roku 1820 szkoła w Telszach została przekształcona w gimnazjum⁶⁴. Liczba uczniów w szkole też wzrastała. W 1821 r. w klasie szóstej uczyło się 8 uczniów, piątej 18⁶⁵, czwartej 26⁶⁶, trzeciej 40⁶⁷, drugiej 32⁶⁸ a w pierwszej 32⁶⁹. Do klasy pierwszej przygotowywało się ponad 110 uczniów⁷⁰.

Jan Chodźko wizytujący szkołę w 1822 r. stwierdził, że pod względem czystości i karności była wprawdzie najlepszą na Żmudzi, jednak poziom naukowy nie był odpowiedni⁷¹. Twierdził, że uczone zbyt powierzchownie i język polski stał na niskim poziomie. Zakonni nauczyciele nie mogli sprostać wymaganiom Komisji Edukacyjnej, która domagała się realizacji programu gimnazjalnego w szerszym zakresie. W związku z tym w 1825 r. rangę szkoły obniżono do szkoły czteroklasowej z jedną klasą przygotowującą⁷². Spadek poziomu nauczania wpłynął także niekorzystnie na liczbę uczniów. W 1823 r. w klasie szóstej było 7 uczniów⁷³, w piątej 26⁷⁴, w czwartej 25⁷⁵, w trzeciej 52⁷⁶, w drugiej 50⁷⁷ i w pierwszej 47⁷⁸. Uczniów przygotowujących się było tylko 38⁷⁹.

telszewskiej, na stopniu gimnazjalnym będącej, utrzymywanej przez xx. Bernardynów, Wilno 1820 s. 16.

⁵⁸ *Tamże*, s. 16–17.

⁵⁹ *Tamże*, s. 17–18.

⁶⁰ *Tamże*, s. 18–19.

⁶¹ *Tamże*, s. 19–20.

⁶² *Tamże*, s. 20–21.

⁶³ *Tamże*, s. 21–22.

⁶⁴ M. E. Brenstein, *dz. cyt.*, s. 921; Wołyniak [J. M. Giżycki], *dz. cyt.*, s. 90.

⁶⁵ APBK bez sygn. *Treść nauk na publiczny egzamin w szkole telszewskiej, na stopniu gimnazjalnym będącej, utrzymywanej przez xx. Bernardynów, Wilno 1821 s. 15.*

⁶⁶ *Tamże*, s. 15–16.

⁶⁷ *Tamże*, s. 16–17.

⁶⁸ *Tamże*, s. 18.

⁶⁹ *Tamże*, s. 19.

⁷⁰ *Tamże*, s. 20–21.

⁷¹ M. E. Brenstein, *dz. cyt.*, s. 921.

⁷² K. Grudziński, *Telsze*, s. 390.

⁷³ APBK bez sygn. *Treść nauk na publiczny egzamin w szkole publicznej telszewskiej, na stopniu gimnazjalnym będącej, utrzymywanej przez xx. Bernardynów, Wilno 1823 s. 15.*

⁷⁴ *Tamże*, s. 15–16.

⁷⁵ *Tamże*, s. 16.

Czteroklasowa szkoła zakonna w Telszach funkcjonowała w takiej formie do 1830 r., kiedy na skutek próśb obywateli powiatu telszewskiego ponownie doszło do podniesienia jej rangi do szkoły sześcioklasowej z programem gimnazjalnym⁸⁰. Jako taka przetrwała tylko rok, to znaczy do upadku powstania listopadowego, w którym niektórzy uczniowie wzięli czynny udział.

Po stłumieniu powstania bernardyni nadal prowadzili szkołę, jednak coraz bardziej traciła na znaczeniu wskutek represji ze strony zaborcy. W 1833 r. zakonnicy jeszcze uczyli przez kilka miesięcy, ale kiedy jej kierownictwo przeszło w ręce świeckiego dyrektora, wycofali się z działalności szkolnej. Na mocy carskiego rozporządzenia w 1843 r., szkoła w Telszach została zamieniona na trzyklasową szkołę publiczną, a tylko religii uczył jeden zakonnik. Oprócz szkoły średniej przy klasztorze istniała jeszcze szkoła elementarna dla „sposobiących się”, a więc ściśle związana ze średnią, która podzieliła los tej ostatniej⁸¹.

Bernardyni prowadzili działalność oświatową w Telszach przez 40 lat. Nauczali według programów szkolnych Komisji Edukacji Narodowej⁸². Nie wiemy jakimi posługiwali się podręcznikami. Jedynym źródłem, jednak znacznie późniejszym, jest spis książek sprzedanych szkołom okręgu wileńskiego w latach 1814–1816, które były rozprawdane przez tamtejsze władze oświatowe⁸³. W spisie znajduje się szkoła w Telszach, której sprzedano 336 książek opracowanych przez członków Komisji Edukacji Narodowej. Wymienia się: Gramatykę łacińsko-polską Onufrego Kopczyńskiego, Historię dla klasy III i IV Wincentego Skrzetuskiego, Wymowę i poezję Grzegorza Piramowicza, Gramatykę niemiecką i francuską Adolfa Kamińskiego oraz Logikę Condillaca⁸⁴.

Szkoła przyklasztorna w Telszach była przeznaczona dla synów szlacheckich i mieszczańskich oraz chłopskich. W spisie z 1824 r. na ogólną liczbę 240 uczniów przypadało 215 synów szlacheckich, 3

⁷⁶ *Tamże*, s. 16–17.

⁷⁷ *Tamże*, s. 17.

⁷⁸ *Tamże*, s. 17–18.

⁷⁹ *Tamże*, s. 18.

⁸⁰ M. E. Brenstein, *dz. cyt.*, s. 1026.

⁸¹ K. Grudziński, A. Dębowski, *Działalność oświatowa*, cz. 3 s. 85.

⁸² D. Beauvois, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich. 1803–1832*, t. 2, Lublin 1991 s. 321.

⁸³ *Tamże*, s. 303.

⁸⁴ *Tamże*, s. 306.

mieszczan oraz 31 synów chłopskich⁸⁵. Na koniec warto podkreślić pracę i poświęcenie zakonników w Telszach, którzy wychowali tam i wykształcili kilka pokoleń Polaków.

4 Szkoła w Datnowie

Klasztor w Datnowie na Żmudzi, w powiecie wielońskim, w diecezji żmudzkiej, będzie przedmiotem naszego zainteresowania, ponieważ przy nim funkcjonowała zakonna szkoła średnia bernardyńskich. Klasztor został ufundowany przez Jana Władysława Brzostowskiego w 1701 r.⁸⁶ W drugiej połowie XVIII w. umieszczono tam studia zakonne⁸⁷. Pierwsze wzmianki o istnieniu szkoły w miasteczku pochodzą z 1778 r.⁸⁸ Była to wówczas jednoklasowa szkoła parafialna, otwarta przy furcie klasztornej. Do roku 1791 kierował nią o. Józef Lenkiewicz, który przyczynił się do jej rozwoju i podniesienia na wyższy poziom. W 1782 r. były już dwie klasy. Po śmierci o. Józefa Lenkiewicza w 1791 r. kierownictwo przejął o. Celestyn Rymkiewicz. Szkoła nadal się rozwijała i już w 1795 r. miała trzy klasy, w których uczyło się 180 uczniów. Jednak system nauczania nie był oparty na programach Komisji Edukacyjnej. Dopiero w sierpniu 1797 r. szkoła została podniesiona do rangi powiatowej o trzech klasach⁸⁹. Wtedy też zapewne nawiązano kontakt z Komisją Edukacyjną. Wolno tak sądzić, gdyż bernardyni zreorganizowali wówczas nauczanie w szkole. Rozwijała się ona dalej i w 1803 r. miała sześć klas. Dysponowała dobrą biblioteką i różnorodnymi przyrządami w pracowni fizycznej⁹⁰.

Szkoła w Datnowie przeżywała swój rozkwit w latach 1814–1818, kiedy to jej prefektem był o. Hilary Szytejkowski⁹¹. Zachowany plan nauczania z roku 1814 obejmował następujące przedmioty: w klasie

⁸⁵ *Tamże*, s. 262.

⁸⁶ N. Golichowski, *Przed nową epoką*, Kraków 1899 s. 27.

⁸⁷ M. Baliński, J. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, t. 3, Warszawa 1846 s. 583.

⁸⁸ K. Grudziński, *Datnow*, s. 46; N. Golichowski, *dz. cyt.*, s. 27.

⁸⁹ K. Grudziński, *Datnow*, s. 46; E. Jabłońska-Deptuła, *Zakony franciszkańskie w Polsce*, s. 176.

⁹⁰ *Tamże*, s. 175–176.

⁹¹ APBK bez sygn. *Dowód rocznego postępu... uczniów szkoły publicznej datnowskiej utrzymywanej przez xx. Bernardynów, okazany roku 1814*, Wilno 1814 s. 1.

pierwszej religię katolicką, Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu, naukę moralną, arytmetykę oraz gramatykę języka polskiego i łacińskiego⁹². W klasie drugiej wykładano naukę moralną, arytmetykę, gramatykę języka polskiego i łacińskiego oraz historię Nowego Testamentu⁹³. W klasie trzeciej – naukę moralną, historię Asyrii, ogrodnictwo⁹⁴, zoologię, botanikę, mineralogię, geometrię, algebrę, geometrię praktyczną i gramatykę elementarną⁹⁵. W klasie czwartej uczono prawa naturalnego (przyrodzonego)⁹⁶, historii Grecji, historii naturalnej, geometrii⁹⁷, algebry, geometrii praktycznej⁹⁸ oraz wymowy⁹⁹. W piątej i szóstej klasie odbywały się lekcje z prawa politycznego, historii rzymskiej prawa narodów, logiki, fizjologii¹⁰⁰, historii naturalnej, fizyki, geometrii, geometrii praktycznej i poezji¹⁰¹.

Program nauczania nie był wówczas jeszcze całkowicie zgodny z programem szkolnym nie istniejącej już wtedy Komisji Edukacji Narodowej, który, mimo przeszkód zewnętrznych, usiłowano realizować. Trzeba w tym miejscu zaznaczyć, że przepisy i ustawy byłej Komisji Edukacji Narodowej, przejęła działająca na tamtejszym terenie Komisja Edukacyjna. Program ten w następnych latach stale ulepszano i uzupełniano. Uczono też dwóch języków nowożytnych: francuskiego i rosyjskiego¹⁰².

Szkoła cieszyła się dużym powodzeniem, czego potwierdzeniem była chociażby wzrastająca z roku na rok liczba uczniów. W 1814 r. było ich 191¹⁰³, łącznie z przygotowującymi się do pierwszej klasy. Był to rok nauki, podczas którego uczniowie uzupełniali podstawową wiedzę, by następnie podjąć naukę w klasie pierwszej. W 1818 r. było 274 uczniów¹⁰⁴, w 1821 – 280¹⁰⁵, a w 1822 – 284 ucz-

⁹² *Tamże*, s. 9–10.

⁹³ *Tamże*, s. 9.

⁹⁴ *Tamże*, s. 3, 5.

⁹⁵ *Tamże*, s. 7.

⁹⁶ *Tamże*, s. 3.

⁹⁷ *Tamże*, s. 4–5.

⁹⁸ *Tamże*, s. 6.

⁹⁹ *Tamże*, s. 8.

¹⁰⁰ *Tamże*, s. 4–5.

¹⁰¹ *Tamże*, s. 7–8.

¹⁰² *Tamże*, s. 11.

¹⁰³ *Tamże*, s. 14.

¹⁰⁴ APBK bez sygn. *Dowód rocznego postępu... uczniów szkoły publicznej datnowskiej utrzymywanej przez xx. Bernardynów, okazany roku 1818*, Wilno 1818 s. 20.

¹⁰⁵ APBK bez sygn. *Dowód rocznego postępu... uczniów szkoły publicznej*

niów¹⁰⁶. Świadczy to o wielkim zapotrzebowaniu na taką szkołę w lokalnych społecznościach. Uczyla się tam młodzież nie tylko pochodzenia szlacheckiego, ale również synowie mieszczan i chłopów. Według spisu uczniów guberni wileńskiej z 1824 r., który uwzględniał między innymi przynależność społeczną, naukę w szkole pobierali uczniowie zarówno pochodzenia szlacheckiego, mieszczańskiego jak i chłopskiego. Ich liczba wynosiła 193¹⁰⁷.

Podobnie jak w innych szkołach, każdy kończący się rok szkolny poprzedzano publicznym egzaminem z wykładanych przedmiotów. Zachowane materiały pozwalają ustalić wiele danych z życia szkoły, a wśród nich zakres poszczególnych przedmiotów, liczbę nauczycieli i uczniów oraz program nauczania. W 1822 r. publiczny popis odbył się 30 stycznia i obejmował wszystkie wykładane w szkole przedmioty¹⁰⁸. Nauki chrześcijańskiej uczył wówczas o. Wiktor Olszewski, kapelan szkoły oraz nauczyciel arytmetyki, geografii i nauki moralnej¹⁰⁹. Klasa pierwsza wykazała się dobrą znajomością dziejów biblijnych zawartych w Starym Testamencie: stworzenie świata, grzech pierworodny, potop, powołanie Abrahama, przymierze Boga z Izraelem. Uczniów w drugiej klasie obowiązywała znajomość Nowego Testamentu: o Jezusie Chrystusie, o św. Janie Chrzycielu, o powołaniu Apostołów, o męce, śmierci i zmartwychwstaniu Jezusa. Uczniów pozostałych klas obowiązywała znajomość modlitwy Pańskiej, składu apostołskiego oraz obrzędów i ceremonii Kościoła rzymsko-katolickiego. Z nauki moralnej w klasie pierwszej obowiązywały zagadnienia: potrzeby i powinności dziecka oraz wzajemne relacje pomiędzy rodzicami a dziećmi. Z geografii przerabiano granice, obszar i podział Europy: jej jeziora, góry, rzeki i liczbę państw. Arytmetyka zaś obejmowała poznanie czterech działań na liczbach pojedynczych i złożonych¹¹⁰. W klasie drugiej uczono o obowiązkach i zależnościach zachodzących pomiędzy nauczycielem a uczniem oraz panem a sługą (nauka moralna); z arytmetyki – działania na ułamkach prostych i dziesiętnych oraz pierwiastkach kwadratowych i sześciennych.

datnowskiej utrzymywanej przez xx. Bernardynów, okazany roku 1821, Wilno 1921 s. 26.

¹⁰⁶ APBK bez sygn. *Dowód rocznego postępu... uczniów szkoły publicznej datnowskiej utrzymywanej przez xx. Bernardynów, okazany roku 1822, Wilno 1822 s. 25.*

¹⁰⁷ D. Beauvois, *dz. cyt.*, t. 2 s. 262.

¹⁰⁸ APBK bez sygn. *Dowód rocznego postępu... uczniów szkoły publicznej datnowskiej z 1822, s. 1.*

¹⁰⁹ *Tamże*, s. 3.

¹¹⁰ *Tamże*, s. 4.

Lekcje wymowy i poezji udzielał o. Klodoald Chilkiewicz. W klasie trzeciej na lekcjach z „gramatyki narodowej” nauczano o zdaniach pojedynczych, cząstkowych i złożonych oraz objaśniano „składnię zgody, rzędu i szyku”. Natomiast z tłumaczeń łacińskich – listy Pliniusza i Cyncerona. W klasie czwartej z nauki wymowy uczniowie zaznajamiali się z różnicą pomiędzy retoryką a wymową, jej przedmiotem i związkiem z logiką, tłumaczyli zaś z języka łacińskiego, między innymi, listy Cyncerona. W klasie piątej w zakresie poezji poznawano jej cele i podział, mówiono ponadto o budowie przemówienia, trenach, pieśniach, przypowieściach, o harmonii mowy polskiej, o doborze myśli i słów. Tłumaczono zaś mowę Cyncerona, który wstawiał się za królem Dejotarem. W klasie szóstej przerabiano drugą część poezji i omawiano satyrę, sielankę, poezję dramatyczną, natomiast z wymowy – materiał dotyczący opisów i pochwał oraz mowy sadowej¹¹¹. Matematykę wykladał o. Modest Gliński. Z arytmetyki wykładano w klasie trzeciej: podnoszenie liczb do kwadratu i sześciannu oraz wyciąganie pierwiastków, zaś geometria była podzielona na dwa działy: teoretyczny i praktyczny. W pierwszym omawiano naturę geometrii i jej zasady, następnie figury geometryczne i obliczanie powierzchni, a w drugiej części, w pracowni szkolnej, przy pomocy prostych narzędzi starano się zastosować w praktyce zdobyte wiadomości¹¹². W klasie czwartej wykładano logarytmy, z geometrii teoretycznej przerabiano własności wielokątów foremnych; odbywały się ponadto zajęcia z trygonometrii i geodezji¹¹³. W klasie piątej na lekcjach algebry nauczano działań z podnoszeniem liczb do kwadratu i sześciannu. Zajmowano się też własnościami ostrosłupów, kuli i innych brył¹¹⁴. W klasie szóstej szeroko omawiano logikę i zasady prawidłowego jej stosowania oraz znajomość rysunków topograficznych, ich natury, potrzeby i podziału. Fizyki uczył o. Rajmund Minejko, który był zarazem przełożonym szkoły. W klasie trzeciej odbywały się zajęcia z zakresu ogrodnictwa oraz historii naturalnej¹¹⁵. Ta ostatnia obejmowała naukę zoologii o ssakach, płazach, rybach i owadach¹¹⁶. W klasie czwartej na lekcjach fizyki uczono: o ruchu, oporze i tarciu, a z zoologii o ptakach¹¹⁷. W klasie pią-

¹¹¹ *Tamże*, s. 5–6.

¹¹² *Tamże*, s. 7.

¹¹³ *Tamże*, s. 8.

¹¹⁴ *Tamże*, s. 9.

¹¹⁵ *Tamże*, s. 10–11.

¹¹⁶ *Tamże*, s. 12.

¹¹⁷ *Tamże*, s. 13.

tej zajmowano się elektrycznością i wszystkimi sprawami z nią związanymi¹¹⁸, a na lekcjach z botaniki, traktowanej jako przedmiot wyodrębniony z historii naturalnej, zapoznawano się z systematyką Linneusza¹¹⁹.

W klasie trzeciej na lekcjach z nauki moralnej mówiono o zasadach odnoszenia się do ludzi w różnych okolicznościach. Zwracano szczególną uwagę na negatywne aspekty relacji międzyludzkich, które mogłyby naruszyć zgodne współzycie. Zaliczono do nich: szyderstwo, zakłamanie, obłudę, obmowę, uszczypliwość, plotki oraz pychę. Podkreślano, iż współzycie powinno być oparte na skromności, łagodności i grzeczności. Wszyscy powinni ćwiczyć się w cnotach, unikać zła i żyć według zasad Bożych. Program szkoły obejmował również prawo i historię, wykładane przez o. Brunona Kownackiego. W klasie trzeciej stosunkowo szeroko potraktowano historię starożytną, omawiając dzieje i znaczenie Afryki Północnej, Egiptu i rzeki Nilu. Ponadto omawiano początki monarchii asyryjskiej, jej historię, położenie i znaczenie¹²⁰.

W klasie czwartej zajęcia z prawa naturalnego skupiły się wokół człowieka i sił nadprzyrodzonych, doprowadzających go do poznania Boga. Z historii koncentrowano się w tej klasie na Grecji, jej położeniu i znaczeniu historycznym¹²¹.

W klasie piątej na zajęciach z prawa politycznego podejmowano tematy dotyczące władzy, sankcji karnych oraz bezpieczeństwa narodowego. Z historii rzymskiej stosunkowo szeroko potraktowano zagadnienia: założenie Rzymu, rządy konsulów, wojny oraz przyczyny upadku cesarstwa¹²².

W ostatniej, szóstej klasie, w zakresie prawa przerabiano tematykę związaną z narodem, prawem do wolności oraz jego potrzebami i powinnościami. Omówiono też zasady wzajemnych stosunków pomiędzy narodami. Z historii starożytnej mówiono o cesarzach rzymskich, a z historii Polski – o jej początkach i panowaniu Jagiellonów; w końcu także z historii Rosji – dzieje rosyjskiej monarchii, o wierze, nauce i prawie.

W szkole datnowskiej uczono trzech języków nowożytnych. Języka rosyjskiego uczył o. Klodoald Chilkiewicz, języka niemieckiego,

¹¹⁸ *Tamże*, s. 14.

¹¹⁹ *Tamże*, s. 15.

¹²⁰ *Tamże*, s. 16.

¹²¹ *Tamże*, s. 17.

¹²² *Tamże*, s. 19–20.

podzielonego na dwa kursy: początkujący i zaawansowani – o. Dydak Paździerski, a języka francuskiego o. Wiktor Olszewski¹²³.

Program nauczania w szkole datnowskiej nie odbiegał zasadniczo od programów szkolnych ustalonych przez Komisję Edukacji Narodowej w latach siedemdziesiątych XVIII w.¹²⁴ Z jakich podręczników wykładano, nie można dokładnie ustalić. Pewne informacje zawiera tabela sprzedanych książek poszczególnym szkołom okręgu wileńskiego w latach 1814–1816¹²⁵. Wymieniony w niej Datnów zakupił 861 podręczników za 136 rubli. Jakże to były książki, też trudno ustalić. Jednak uważa się, że były to książki opracowane jeszcze za czasów Komisji Edukacji Narodowej¹²⁶. W 1824 r. szkoła została zdegradowana przez władze do czterech klas i taka pozostała do końca istnienia¹²⁷.

W czasie powstania listopadowego bernardyni z Datnowa przyłączyli się do walczących o niepodległość Rzeczypospolitej. Ówczesny gwardian klasztoru o. Fidelis Możejko zebrał oddział złożony z ochotników i starszych uczniów, z którym rozbroił i wziął do niewoli rosyjskich żołnierzy, stacjonujących w Datnowie. Po upadku powstania na szkołę spadło wiele represji, które doprowadziły w 1835 r. do przeniesienia szkoły do Kiejdan¹²⁸. Działalność oświatowa bernardynów w Datnowie została przerwana przez władze zaborcze, niemniej zakonnicy poprzez ową działalność oświatową, trwającą ponad 40 lat, zasłużyli na szacunek i uznanie.

5 Szkoła w Traskunach

Trzecią szkołą średnią w prowincji litewskiej, powstałą z elementarnej, była szkoła przy klasztorze w Traskunach. Tamtejszy klasztor został ufundowany przez Władysława Sokołowskiego w 1700 r.¹²⁹ Tam też bernardyni mieli swoją parafię¹³⁰. Pierwsza wiadomość o

¹²³ *Tamże*, s. 20.

¹²⁴ D. Beauvois, *dz. cyt.*, t. 2 s. 321.

¹²⁵ *Tamże*, s. 303.

¹²⁶ *Tamże*, s. 307.

¹²⁷ Z. Gloger, *Obraz statystyczny szkół w guberniach zachodnio-południowych cesarstwa w latach 1825–1826*, t. 4, Warszawa 1885 s. 359.

¹²⁸ H. E. Wyczawski, *dz. cyt.*, t. 3 s. 115; K. Grudziński, *Datnów*, s. 46; F. Wrotkowski, *Pamiętniki o powstaniu Litwy i ziem ruskich*, Paryż 1833 s. 9; W. Gadon, *Statystyka Księstwa Żmudzkiego*, (bmnw) 1839 s. 92.

¹²⁹ M. Baliński, J. Topolski, *dz. cyt.*, t. 3 s. 281.

¹³⁰ K. Kantak, *Bernardyni polscy*, t. 2, Lwów 1933 s. 496.

szkole parafialnej pochodzi z 1777 r.¹³¹ Miała ona wtedy 34 uczniów, z czego 19 spośród szlachty oraz 15 mieszczan i chłopów. Trudno ustalić kiedy ta szkoła powstała. Wydaje się jednak, że było to po 1773 r., kiedy organizacją szkolnictwa na tamtym terenie zajęli się bp Ignacy Massalski¹³². Pierwsze wiadomości o szkole pochodzą z lat 1781 i 1782¹³³. W 1786 r. zakonnicy zaczęli wprowadzać do szkoły program Komisji Edukacji Narodowej. Trzeba wspomnieć, iż szkoła miała charakter prywatny, toteż reorganizowano ją według własnych możliwości. W 1789 r. naukę pobierało tam 50 uczniów¹³⁴. W tym samym czasie przekształcono ją w szkołę średnią, a w 1797 r. została podniesiona przez władze oświatowe do poziomu szkoły powiatowej¹³⁵. Do nauczania w niej bernardyni przeznaczili dziewięciu nauczycieli, zapewniając szkole stosunkowo szybki rozwój. W 1803 r. była już sześcioklasową, a liczba uczniów wzrosła do 210. Utrzymywali ją bernardyni w znacznej mierze własnym kosztem, pobierając także opłaty od okolicznej szlachty, której zależało na istnieniu dobrej szkoły¹³⁶.

Program nauczania w szkole powiatowej w Traskunach był identyczny jak w Datnowie i Telszech i zasadniczo nie odbiegał od programu ustalonego przez Komisję Edukacji Narodowej¹³⁷. W roku 1821 prefektem został o. Fortunat Czerniewski¹³⁸ i w czasie jego kadencji szkołę podniesiono do rangi gimnazjum¹³⁹. Był to okres największego jej rozwoju. Liczba uczniów w tym czasie była wysoka, podobnie zresztą jak w latach poprzednich. W 1819 r. na ogólną liczbę 504 uczniów¹⁴⁰, w klasie przygotowawczej było 86¹⁴¹.

¹³¹ T. Wierzbowski, *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie za czasów Komisji Edukacji Narodowej*, Kraków 1921 s. 225.

¹³² H. E. Wyczawski, dz. cyt., t. 3 s. 114; K. Grudziński, *Traskuny, w: Klasztory bernardyńskie*, s. 387; W. Smoleński, *Przewrót umysłowy*, s. 235.

¹³³ T. Wierzbowski, dz. cyt., s. 226; J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych*, Wilno 1912 s. 294.

¹³⁴ K. Grudziński, *Traskuny*, s. 387; T. Wierzbowski, dz. cyt., s. 226.

¹³⁵ K. Grudziński, A. Dębowski, *Działalność oświatowa*, cz. 3 s. 264.

¹³⁶ K. Grudziński, *Traskuny*, s. 387; T. Wierzbowski, dz. cyt., s. 226.

¹³⁷ D. Beauvois, dz. cyt., t. 2 s. 321.

¹³⁸ APBK bez sygn. *Wykład materii na publiczny egzamin nauk dawanych w szkole traskuńskiej xx. Bernardynów*, Wilno 1821 s. 17.

¹³⁹ APBK bez sygn. *Treść nauka na publiczny egzamin w szkole publicznej traskuńskiej, na stopniu gimnazjalnym będącej, utrzymywanej przez xx. Bernardynów*, Wilno 1823 s. 1.

¹⁴⁰ APBK bez sygn. *Treść nauk na roczny egzamin w szkole publicznej traskuńskiej utrzymywanej przez xx. Bernardynów*, Wilno 1819 s. 24.

¹⁴¹ *Tamże*, s. 18.

W 1821 r. było ich 471¹⁴², z czego 43 uczniów przygotowywało się do gimnazjum, a w 1822 — 499 oraz 48 w klasie przygotowawczej do rozpoczęcia nauki w gimnazjum¹⁴³.

Gimnazjum cieszyło się wśród okolicznej szlachty dużą popularnością. Zaspokajało bowiem ważne zapotrzebowanie społeczne na tamtych terenach. Podobnie jak w Telszach i Datnowie, szkoła traskuńska nie była elitarna — jak dawne szkoły jezuickie i pijarskie — ale obok synów szlacheckich przyjmowano tam, nielicznych wprawdzie, mieszczan i synów chłopskich. W sporządzonym w 1824 r. spisie uczniów, który uwzględniał ich pochodzenie społeczne, na 471 uczniów najwięcej było pochodzenia szlacheckiego, aż 437, 31 chłopskiego i tylko 3 mieszczańskiego¹⁴⁴.

Okres od 1819–1824 r. był czasem największego rozwoju szkoły. Zachowane materiały źródłowe z roku 1819 pozwalają ustalić imiona i nazwiska wykładowców w Traskunach nauczycieli. Nauki moralnej, geografii i arytmetyki uczył o. Władysław Zawadzki¹⁴⁵; gramatyki, wymowy i poezji o. Teodor Paszkiewicz¹⁴⁶; religii — o. Władysław Zawadzki; gramatyki języka polskiego i łacińskiego — o. Wilhelm Juszkiewicz¹⁴⁷; geometrii, architektury, algebry i logiki — o. Bonawentura Baranowski¹⁴⁸; fizyki i historii naturalnej — o. Franciszek Łątkiewicz¹⁴⁹; nauki moralnej, historii i prawa — o. Klary Pszczółka¹⁵⁰; języka rosyjskiego — o. Mateusz Kierbedź¹⁵¹; języka niemieckiego — o. Teodor Paszkiewicz¹⁵² oraz języka francuskiego — o. Franciszek Łątkiewicz¹⁵³.

W 1821 r. skład grona pedagogicznego uległ pewnym zmianom. Przedmiotów matematycznych uczył o. Salwator Wojtkiewicz¹⁵⁴; nauki moralnej i prawa przyrodzonego, prawa politycznego i narodu oraz geografii z historią — o. Fortunat Czerniewski, który był równocześnie prefektem szkoły. Był to nauczyciel ze stopniem magistra

¹⁴² *Wykład materii z 1821 roku*, s. 31.

¹⁴³ *Treść nauk z 1822 roku*, s. 38.

¹⁴⁴ D. Beauvois, dz. cyt., t. 2 s. 262.

¹⁴⁵ *Treść nauk z 1819 roku*, s. 5.

¹⁴⁶ *Tamże*, s. 6.

¹⁴⁷ *Tamże*, s. 4.

¹⁴⁸ *Tamże*, s. 8.

¹⁴⁹ *Tamże*, s. 10.

¹⁵⁰ *Tamże*, s. 13.

¹⁵¹ *Tamże*, s. 15.

¹⁵² *Tamże*, s. 16.

¹⁵³ *Tamże*, s. 17.

¹⁵⁴ *Wykład materii z 1821 roku*, s. 9.

filozofii¹⁵⁵. Języka rosyjskiego uczył o. Julian Sómorok¹⁵⁶; języka niemieckiego – o. Salwator Wojtkiewicz; języka francuskiego – o. Teodor Paszkiewicz, który wcześniej uczył języka niemieckiego¹⁵⁷.

Dalsze zmiany zaszły w 1822 r. W szkole traszkuńskiej pojawili się nowi nauczyciele. Lekcje nauki chrześcijańskiej prowadził o. Julian Moczulski¹⁵⁸; gramatyki języka polskiego i łacińskiego wraz z tłumaczeniem uczył o. Theogoniusz Kurszell; nauki matematyczne wykładał nadal o. Salwator Wojtkiewicz¹⁵⁹; fizykę i historię naturalną – o. Feliks Iwaszkiewicz¹⁶⁰; naukę o moralności, prawo i historię – o. Fortunat Czerniewski, prefekt szkoły¹⁶¹; język rosyjski – o. Julian Sómorok¹⁶²; język francuski dla dwóch pierwszych klas – o. Feliks Iwaszkiewicz oraz trzy razy w tygodniu pan Józef Jankowski, magister filozofii i doktor medycyny. Była to ostatnia część tzw. wakacyjna, prowadzona w dni rekreacyjne¹⁶³; języka niemieckiego uczył nadal o. Salwator Wojtkiewicz¹⁶⁴. Ciągłe zmiany nauczycieli, jakie następowały w Traszkunach miały zapewne na celu wymianę i dobór najlepszych pedagogów.

Trudno ustalić z jakich uczono podręczników. Jedynym śladem, jak już wspomniano, jest spis podręczników sprzedanych w latach 1814–1818 poszczególnym szkołom przez władze oświatowe. Traszkuńskie zakupiły 238 podręczników za ponad 61 rubli¹⁶⁵. Były to książki opracowane w większości przez członków Komisji Edukacji Narodowej. W spisie widnieją: Gramatyka łacińsko-polska Onufrego Kopyczyńskiego, Wymowa i poezja Grzegorz Piramowicza, Powinności nauczyciela oraz Elementarz Grzegorza Piramowicza, Historia dla klasy III i IV Jana Kajetana Skrzetuskiego i Wincentego Skrzetuskiego. Było w tym spisie także kilka książek powstałych jeszcze przed Komisją Edukacji Narodowej: Religia Chrześcijańska Roberta Bellarmina oraz Dzieje królów i książąt Polski Teodora Wagi. Sprzedawano także książki obcych autorów, zatwierdzone przez Komisję Edu-

¹⁵⁵ *Tamże*, s. 17.

¹⁵⁶ *Tamże*, s. 21.

¹⁵⁷ *Tamże*, s. 22.

¹⁵⁸ *Treść nauk z 1822 roku*, s. 3.

¹⁵⁹ *Tamże*, s. 7–8.

¹⁶⁰ *Tamże*, s. 10.

¹⁶¹ *Tamże*, s. 14.

¹⁶² *Tamże*, s. 16.

¹⁶³ *Tamże*, s. 18.

¹⁶⁴ *Tamże*, s. 17.

¹⁶⁵ D. Beauvois, *dz. cyt.*, t. 2 s. 303.

kacji: Katechizm historyczny Klaudiusza Fleury'ego, Algebra i geometria Szymona L'Huilliera oraz Logikę Stefana Condillaca¹⁶⁶. Z wymienionego spisu można jedynie sądzić, że szkoła w Traszkunach miała w swoim księgozborze te podręczniki i zapewne korzystała z nich w realizacji programu.

Ważną sprawą w działalności oświatowej w Traszkunach było nauczanie nie tylko teoretyczne, ale również pogładowe. Na szczególną uwagę zasługuje bardzo dobrze prowadzony ogród botaniczny pod kierunkiem o. Feliksa Iwaszkiewicza, który był nauczycielem botaniki i historii naturalnej, chemii, mineralogii i fizyki¹⁶⁷. On to w 1822 r. wydał katalog 733 gatunków roślin uprawianych w tym ogrodzie¹⁶⁸. Uprawiano tam kwiaty i rośliny z podziałem według programu przewidzianego dla każdej klasy. Oprócz ogrodu szkoła posiadała jeszcze dwa okazałe gabinety, fizyczny i przyrodniczy¹⁶⁹. Szkoła traszkuńska realizowała tym sposobem nauczanie praktyczne, tak zalecane przez Komisję Edukacji Narodowej.

W 1824 r. książę Adam J. Czartoryski musiał ustąpić ze stanowiska kuratora wileńskiego okręgu naukowego, a jego miejsce zajął Mikołaj Nowosilcow, który poprzez politykę represji doprowadził do upadku szkolnictwa. W tym też okresie nastąpiła reorganizacja szkolnictwa w kraju, związana ze zmniejszeniem liczby gimnazjów, która objęła również szkołę w Traszkunach. Zmniejszono tam liczbę klas do czterech¹⁷⁰. Liczba uczniów uległa drastycznemu zmniejszeniu, bo już w roku 1825 było 179 uczniów. Bernardyni nadal delegowali do nauki w szkole siedmiu nauczycieli. Prefektem szkoły do 1828 r. był o. Feliks Iwaszkiewicz. W tymże roku prowincjał bernardynów litewskich rozpoczął starania, by szkołę ponownie uznać za gimnazjum. Wiemy, że w tej sprawie napisał do władz Uniwersytetu Wileńskiego. W wyniku starań 5 stycznia 1829 r. władze oświatowe zatwierdziły gimnazjum w Traszkunach¹⁷¹. Bernardyni zobowiązali się utrzymać gimnazjum własnym kosztem. Dalsza nauka i praca oświa-

¹⁶⁶ *Tamże*, s. 151.

¹⁶⁷ W. Murawiec, *Feliks Iwaszkiewicz*, w: *Słownik Polskich Pisarzy Franciszkańskich*, red. H. E. Wyczawski, Warszawa 1981 s. 180–181.

¹⁶⁸ Feliks Iwaszkiewicz, nauczyciel botaniki, ogrodnictwa, zoologii, chemii, mineralogii i fizyki w szkole w Traszkunach. Był autorem katalogu, w którym zamieścił wszystkie rośliny uprawiane przy szkolnym ogrodzie botanicznym. Było ich ponad 733 gatunki. K. Grudziński, *Traszkuńskie*, s. 387; W. Murawiec, *Feliks Iwaszkiewicz*, s. 181; *Treść nauk z 1822 roku*, s. 20 nn.

¹⁶⁹ K. Grudziński, A. Dębowski, *Działalność oświatowa*, cz. 3 s. 84.

¹⁷⁰ Z. Gloger, *dz. cyt.*, t. 4 s. 357.

¹⁷¹ APBK sygn. L-7 II Diarium actorum et scriptorum, s. 52.

towa trwały krótko, gdyż wybuchło powstanie listopadowe¹⁷². W czasie represji popowstaniowych szkoła została ponownie zdegradowana do czteroklasowej¹⁷³. Bernardyni zostali z niej usunięci, aczkolwiek przez jakiś czas byli tam nauczycielami. Ostatecznie, w 1840 r. szkołę przeniesiono do Poniewieża, a bernardyni zrezygnowali z pracy nauczycielskiej¹⁷⁴.

6 Szkoła w Mścislawiu i Bienicy

Kolejną szkołą średnią w litewskiej prowincji zakonu była placówka oświatowa w Mścislawiu, gdzie bernardyni pracowali od 1721 r. Po wydaleniu więc jezuitów z miasteczka w 1828 r., zabudowania przejęli bernardyni. Przejęli również obowiązek prowadzenia szkoły powiatowej¹⁷⁵. Już w 1822 r., a być może rok wcześniej, reaktywowali szkołę, przeznaczając do niej sześciu nauczycieli. W 1823 r. były w niej trzy klasy. Prefektem szkoły był o. Ferdynand Pawłowski, który w 1823 r. opracował program nauczania¹⁷⁶. Według spisu uczniów z 1823 r. w szkole uczyło się około 64 uczniów. Najwięcej, bo 47 w klasie pierwszej, 9 w klasie drugiej i 8 w trzeciej¹⁷⁷.

W roku 1823 zajęcia z nauki chrześcijańskiej dla wszystkich klas prowadził o. Tomasz Dowiat. W klasie pierwszej przerabiano historię Starego Testamentu, w drugiej historię Nowego Testamentu¹⁷⁸. W trzeciej klasie obowiązywała nauka o cnotach teologicznych, Trójcy Świętej, o wcieleniu Słowa Bożego, zmartwychwstaniu, wniebowstąpieniu, Duchu Świętym, Modlitwie Pańskiej, przykazaniach i sakramentach. Naukę moralną, geografii i arytmetykę wykladał wtedy o. Marceli Pluszkiewicz. W klasie pierwszej na lekcjach nauki moralnej omawiano: skutki złego i dobrego postępowania, powinności dzieci względem rodziców i potrzeby dziecka; na geografii traktowano o położeniu Europy i reszty kontynentów, o górach, jeziorach, wyspach i rzekach, klimatach oraz szczególnie o granicach i podziale

¹⁷² J. Bieliński, *dz. cyt.*, s. 264.

¹⁷³ K. Grudziński, *Traszkuny*, s. 387.

¹⁷⁴ K. Grudziński, A. Dębowski, *Działalność oświatowa*, cz. 3 s. 84.

¹⁷⁵ S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. 5. *Jezuici w Polsce porozbiorowej*, cz. 1, Kraków 1906 s. 373.

¹⁷⁶ W. Murawiec, *Ferdynand Pawłowski*, s. 370–371.

¹⁷⁷ APBK bez sygn. *Treść nauk na publiczny egzamin w szkole publicznej mścislawskiej xx. Bernardynów*, Wilno 1823 s. 11.

¹⁷⁸ *Tamże*, s. 3.

cesarstwa rosyjskiego; na lekcjach arytmetyki uczono czterech działów na liczbach prostych i złożonych. W klasie drugiej z nauki moralnej omawiano powinności ucznia względem nauczyciela oraz stosunek pana do sługi; z geografii uczono o kontynentach, ich mieszkańcach, wyspach, górach i miastach, zaś z arytmetyki przerabiano działania na ułamkach¹⁷⁹.

Nauki o moralności i historii w klasie trzeciej uczył prefekt szkoły o. Ferdynand Pawłowski. Podczas lekcji nauki moralnej omawiał zasady przyzwoitego i nieprzyzwoitego zachowania się w obcowaniu z drugimi; z geografii – o kontynentach Azji i Afryki, ich miastach, górach i rzekach; z historii przerabiano dzieje Persji i Egiptu¹⁸⁰. Zajęcia z przedmiotów matematycznych i fizycznych prowadził o. Juliusz Bieniaszkiewicz. Zapoznawał on uczniów z geometrią w zakresie ogólnym; na lekcjach zoologii zajmowano się zwierzętami i ich systematyką¹⁸¹; z ogrodnictwa omawiano: rodzaje ogrodów, drzew owocowych, przesadzanie roślin, uczono o najlepszych gatunkach drzew, krzewów i kwiatów¹⁸².

Gramatyki języka polskiego i łacińskiego w dwóch pierwszych klasach uczył o. Edward Kołakowski. W pierwszej wskazywał uczniom podobieństwa i różnice obu gramatyk, wykladał prawa wymowy, a także składnię. Uczniowie tłumaczyli na język polski teksty łacińskich autorów klasycznych¹⁸³. W klasie drugiej mówiono bardziej szczegółowo o rzeczownikach, czasownikach i ich odmianie. Uczniowie przekładali z dzieł klasycznych teksty mówiące o obowiązkach uczniów względem nauczycieli oraz sług wobec panów.

W klasie trzeciej gramatyki i języka łacińskiego uczył o. Agapiusz Wojciechowicz¹⁸⁴. W dalszym ciągu wykladał o składni, o pisaniu wierszy, czytaniu korzystnych książek; tłumaczono teksty o życiu wodzów greckich z Korneliusza Neposa i innych autorów¹⁸⁵.

Oprócz wymienionych przedmiotów zakonnicy uczyli również trzech języków nowożytnych: francuskiego, niemieckiego i rosyjskiego. Języka rosyjskiego i niemieckiego uczył o. Edward Kołakowski¹⁸⁶, a francuskiego – o. Ferdynand Pawłowski¹⁸⁷.

¹⁷⁹ *Tamże*, s. 5.

¹⁸⁰ *Tamże*, s. 8.

¹⁸¹ *Tamże*, s. 7.

¹⁸² *Tamże*, s. 8.

¹⁸³ *Tamże*, s. 5.

¹⁸⁴ *Tamże*, s. 6.

¹⁸⁵ *Tamże*, s. 7.

¹⁸⁶ *Tamże*, s. 9.

¹⁸⁷ *Tamże*, s. 10.

Wprawdzie w omawianej szkole nigdy nie osiągnięto wysokiego poziomu nauczania jak w Telszach, Datnowie czy Traszkunach, to jednak jej trzyletni program tylko w niewielkim stopniu różnił się od programu tamtych szkół. Na początku 1830 r. bernardyni z Mściławia musieli zakończyć działalność w szkole, a dwa lata później, w wyniku represji popowstaniowych, musieli opuścić miasto, a klasztor uległ kasacji¹⁸⁸.

Ostatnią szkołą średnią w prowincji litewskiej była szkoła w Bienicy. Mamy o niej bardzo szczupłe wiadomości. Już w 1782 r. miała poziom szkoły średniej¹⁸⁹. Z czasem ulegała stopniowej degradacji do poziomu szkoły elementarnej. Zakonnicy usiłowali utrzymać a nawet podnieść jej poziom, dlatego przeznaczali tu do pracy na stałe dwóch nauczycieli. Tak było do 1806 r. Później pracował w niej już tylko jeden nauczyciel, a liczba uczniów była niewielka¹⁹⁰. Szkoła istniała do 1835 r. nie odgrywając nigdy znaczącej roli¹⁹¹. Do tego czasu współistniała ze szkołą elementarną, gdyż od roku 1799 bernardyni objęli w Bienicy parafię, co łączyło się z obowiązkiem prowadzenia takiej szkoły. Nauczycielem był tam niekiedy kleryk, gdyż przy klasztorze znajdowało się studium wymowy¹⁹². Szkoła funkcjonowała w Bienicy do roku 1842¹⁹³.

Reasumując wiadomości o działalności bernardynów w szkolnictwie średnim na terenie prowincji litewskiej, trzeba podkreślić determinację i poświęcenie zakonników w pracy nauczycielskiej. Działali oni głównie w szkołach diecezji wileńskiej – w Datnowie, Traszkunach i Telszech. Szkoły te dzięki ich pracy przekształciły się z elementarnych w średnie sześcioklasowe, z programem nauczania ustalonym przez Komisję Edukacji Narodowej. Szkoły cieszyły się dużą popularnością, toteż liczba zgłaszających się tam uczniów była stosunkowo duża. Nauczanie prowadzono w zasadzie według zaleceń Komisji Edukacyjnej, uwzględniających nie tylko nauczanie teoretyczne, lecz także pogładowe. Szkoły średnie w Mściławiu i Bienicy nigdy nie osiągnęły takiego poziomu i rozwoju jak szkoły w

¹⁸⁸ K. Grudziński, *Mściław*, w: *Klasztory bernardyńskie*, s. 228; E. Jabłońska-Deptuła, *Zakony franciszkańskie w Polsce*, s. 175–176.

¹⁸⁹ T. Wierzbowski, *dz. cyt.*, s. 201.

¹⁹⁰ H. E. Wyczawski, *Bienica*, w: *Klasztory bernardyńskie*, s. 23.

¹⁹¹ K. Grudziński, A. Dębowski, *Działalność oświatowa*, cz. 3 s. 85.

¹⁹² K. Wojtysiak, *Studia bernardyńskie pod zaborami do 1918*, Kalwaria Zebrzydowska 1971 s. 8. (APBK mps bez sygn.).

¹⁹³ H. E. Wyczawski, *Bienica*, s. 23; S. Barącz, *Pamiętnik oo. Bernardynów*, Lwów 1874 s. 328.

Datnowie, Traszkunach lub w Telszach, dlatego ich znaczenie było niewielkie. Zakonnicy nie zapominali także o wychowaniu obywatelskim młodzieży i realizowali je przy okazji wykładów oraz uroczystości religijnych i szkolnych. Wynikiem takiego wychowania był stosunkowo liczny udział młodych w szeregach powstańczych 1830 r.

Wszystkie te szkoły w wyniku represji popowstaniowych zostały zdegradowane do elementarnych; zmieniano w nich kierownictwo, a przede wszystkim usuwano konsekwentnie nauczycieli – zakonników.

Zakończenie

Obok szkolnictwa średniego, bernardyni litewscy prowadzili na ziemiach zagarniętych przez Rosję szereg szkół elementarnych. Do zorganizowania owego szkolnictwa przyczynił się biskup wileński Ignacy Massalski, który nakazywał zakładanie takich szkół w diecezji. We wschodnich prowincjach zakonu, na terenie Litwy i Rusi, szkolnictwo elementarne prowadziły przeważnie klasztory, a sieć szkolnictwa pokrywała się niemal dokładnie z siecią klasztorów na tamtych terenach. Bernardyni prowadzili w sumie 23 szkoły elementarne na Litwie, z których pięć przekształciło się w średnie oraz 11 elementarnych na Rusi¹⁹⁴. Do rozwoju szkolnictwa elementarnego przyczynił się Adam J. Czartoryski¹⁹⁵, kurator wileńskiego okręgu naukowego (od 1803) oraz Tadeusz Czacki, kurator w województwach południowych¹⁹⁶. Było tak do roku 1824, kiedy kuratorem został Mikołaj Nowosilcow, zagorzały wróg polskiego szkolnictwa, dążący konsekwentnie do jego wyniszczenia¹⁹⁷.

Oceniając działalność bernardynów litewskich na polu oświaty, należy podkreślić ich determinację i poświęcenie. Ta pożyteczna działalność została jednak przerwana przez rosyjskie władze zaborcze.

¹⁹⁴ Wołyniak [J. M. Giżycki], *Spis szkół średnich na Litwie i Rusi zniszczonych przed rząd rosyjski*, w: *Polska w kulturze powszechnej*, red. F. Koneczny, cz. 1, Kraków 1918 s. 416.

¹⁹⁵ S. Strzelecki, *Czartoryski Adam J.*, *Encyklopedia katolicka*, t. 3, Lublin 1979 s. 765.

¹⁹⁶ S. Litak, *Czacki Tadeusz*, *Encyklopedia katolicka*, t. 3, Lublin 1979 s. 746–747.

¹⁹⁷ H. E. Wyczawski, *Bernardyni polscy*, t. 3, Kalwaria Zebrzydowska 1992 s. 114.

INNOCENTY RUSECKI OFM

Von Bernhardinern geleitete höhere Schulen in Litauen (1782–1843)**Zusammenfassung**

Das polnische Schulwesen in der 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts erlebte eine Krise. Die auf überholten Lehrprogrammen und –methoden basierende Schule konnte keine gute Ausbildung garantieren. Sie bedurfte möglichst rascher Reformen. Die Situation erfuhr eine weitere Verschlechterung 1773 nach der Aufhebung des Jesuitenordens und der Liquidierung der von ihm geleiteten Schulen.

Auf dem Sejm 1773 hat der Abgeordnete Joachim Chreptowicz vorgeschlagen, daß das Schulwesen unter die Aufsicht des Staates übernommen werden soll. Ein entsprechendes Gesetz wurde beschlossen und am 14. Oktober 1773 wurde eine weltliche Bildungsbehörde – die „Kommission für Nationaleduktion“ – ins Leben gerufen.

Der Mangel an Erfahrung, Geldmitteln und vor allem an weltlicher Lehrkader haben die Kommission zum Appell an die Diözesan- und Ordensgeistlichkeit gezwungen, die Lehrarbeit in dem Elementar- und höheren Schulwesen aufzunehmen. Auf diesen Appell haben viele Orden – u. a. auch die Bernhardiner – positiv reagiert.

Die Bernhardiner haben damals in ihren fünf Ordensprovinzen: der großpolnischen, kleinpolnischen, galizischen, ruthenischen und litauischen, etwa 45 Schulen (darunter 10 höhere) eröffnet. In ihrer Lehrpraxis befolgten sie die Empfehlungen der Kommission der Nationaleduktion. Die an den Klöstern bestehenden Schulen wurden von den jeweiligen Klöstern mit Hilfe der Gönner aus adeligen und bürgerlichen Kreisen unterhalten. Lehrer in diesen Schulen waren die Ordensleute. In den höheren Schulen betrug die Zahl der Lehrkräfte 5 bis 9 Personen, in den Elementarschulen – 2 bis 3. Die Zahl der Schüler in den höheren Schulen erreichte sogar 400–500, wie z. B. in Traszkuń, oder 200–300, wie in Telsze und Datnów. Die Schülerzahl in den Elementarschulen war niedriger und schwankte von über zehn bis hundert.

Die Schulaktivität der Bernhardiner in Litauen wurde infolge der Repressionen seitens der russischen Behörden (Aufhebung der Klöster) abgebrochen.

Übersetzt von Juliusz Zychowicz